

Історіографічні дослідження

Віктор Заруба

Українське Історичне Товариство

Дніпропетровськ, Україна

РОЗГРОМ І ЗНИЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ЗА МАТЕРІЯЛАМИ АРХІВУ ВУАН

Сьогоднішній трагічний стан української національної історіографії в УРСР сягає своїм корінням у 30-і роки, коли комуністична влада брутально обірвала ренесанс національної історичної науки в цілому, і знищила київську школу історіографії Михайла Грушевського, зокрема. Мета цієї статті — прослідкувати процес розгрому установ, очолюваних найвидатнішим нашим істориком, на підставі дослідження ще не використаних архівних матеріалів Всеукраїнської Академії Наук, які зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (далі — ЦНБ ВР) в Києві (Фонд Х). Головним чином це звіти історичної секції за 1928-1933 роки, стенограми «дискусій» по концепціях Грушевського, протоколи засідань бюро історичного циклу, характеристики співробітників та учнів Михайла Сергійовича, чернетки і чистовики виступів керівництва на загальних зборах циклу в 1931-1934 рр. Всі вони вперше вводяться до наукового обігу і добре проливають світло як на тодішні події, так і на атмосферу, в якій вони відбувалися.

Про розбудову М.С. Грушевським своєї київської школи, його історіографії та історикософічні концепції і погляди цього періоду досить детально дослідив Любомир Винар.¹ Тому, не зупиняючись на цьому аспекті, все ж коротко зазначимо, що ж являли собою організаційно, структурно, кадрово і видавничо історичні установи, очолювані М.С. Грушевським напередодні їхнього тотального винищення, щоб зрештою побачити об'єм шкоди, заподіяної нашій науці тодішнім партійним керівництвом.

¹ Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті*. Нью Йорк, В-во «Сучасність», 1985, 120 стор.

З переїздом у 1924 році до Києва Михайло Сергійович Грушевський був обраний академіком АН УРСР і очолив її історичні установи. За п'ять років праці він розбудував їх в репрезентативну, серйозну наукову інституцію, з численними творчими зв'язками, з значною і цінною науковою продукцією. Це була велика, наукова школа європейського рівня.

В системі Академії Наук М.С. Грушевський очолював *I. Історичну секцію ВУАН* і *II. Науково-дослідчу кафедру історії України*.

Історична секція влилась до ВУАН в складі Українського Наукового Товариства в Києві у 1921 році. Саму ж історичну секцію цього товариства створено з ініціативи М. Грушевського восени 1907 року, за постановою зборів УНТ від 25 травня 1907 р. Її вчений вів до свого виїзду закордон у 1919 році, і редагував друкований орган секції — журнал «Україна» (в 1914-1918 рр. вийшло сім книжок).

У 1928 році Історична секція ВУАН мала 28 дійсних членів і 30 позаштатних співробітників, її очолювала виборна Рада — голова М.С. Грушевський, члени — професор О. Грушевський, М.М. Ткаченко, І.І. Щітківський, Ф.Я. Савченко і кандидат в члени Ради В.Д. Юркевич. Робочим органом було Бюро Секції — О.С. Грушевський, О.Ю. Гермайзе (секретар) та М.М. Ткаченко (заст. секретаря). В ревізійну комісію входили В.І. Щербина і С.В. Глушко. Влітку 1927 року Секція дістала будинок № 35 по Володимирській вулиці.

Наприкінці вересня 1929 року установи М. Грушевського в Історичній секції складали: 1. Академічна кафедра історії українського народу; 2. Історико-економічна підсекція; 3. Історико-географічна комісія (О. Грушевський); 4. Українсько-молдавська комісія (діяла з 1928 р.).²

При академічній кафедрі історії українського народу діяло 10 комісій: 1. Комісія історії Києва і Правобережної України; а) підкомісія історії старого Києва. 2. Комісія історії Лівобічної України. 3. Комісія районного дослідження Полудневої України. 4. Комісія районного дослідження Західної України. 5. Археографічна комісія. 6. Комісія для дослідження нової української історіографії. 7. Комісія новішої історії України. 8. Комісія історичної пісенності. 9. Комісія старої історії України. 10. Культурно-історична комісія.³ Окрім того, на початку 1929 року були створені Комісія історії освіти на Україні та Комісія бібліографії української історії. Вони були затверджені Президією і введені до кошторису, але в зв'язку з наступними подіями (про них — нижче) в життя так і не ввійшли.⁴

Очолювана М. Грушевським Науково-дослідча кафедра історії Украї-

² ЦНБ ВР, ф. Х, №. 1686. «Звіт про діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею установ в 1929-1930 рр.» (Машинопис, 30 аркушів) (Матеріал готувався для 40 книги *України*. Помітки і вставки рукою М. Грушевського.)

³ Там само, а також №. 2074.

⁴ Там само, №. 1686, а. 1-2.

ни (заснована в березні 1924 р.) діяла при Історичній секції ВУАН і складалася з двох відділів: I. Відділ історії України. II. Відділ примітивної культури і народної творчості (К. Грушевська) з а) кабінетом примітивної культури. Відділ історії України поділявся на три секції: 1) Секція методології і соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе). (Мала підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін). 2) Секція соціальної, економічної та політичної історії (О. Грушевський). 3) Історико-культурна секція (М. Грушевський). Мала дві підсекції: а) матеріальної культури (В. Данилевич) і б) духовної культури (М. Грушевський). В керівництво катедри входили Б. Щербина та П. Клименко, співробітниками були О. Баранович, М. Ткаченко, С. Шамрай та ін.⁵

Як бачимо, структурно, тематично та хронологічно історичні установи М. Грушевського в Києві охоплювали всю історію українського народу, різні її аспекти та всі без винятку регіони (вивчення історії Кубані входило до завдань комісії історії Полудневої України).

Багатою і науково цінною була і видавнича продукція школи Грушевського. За своїм об'ємом і дослідницькою глибиною вона не має прицедента в українській історії, тому цей науковий вибух був справжнім відродженням, ренесансом української історіографії. Не згадуючи численні окремі дослідження та монографії Грушевського, його учнів і співробітників, назвемо лише їхні серійні та тематичні видання. Перш за все це журнал «Україна» (1924-1930, 36 томів) «Записки історично-філологічного відділу. Праці історичної секції (5 книжок), «Збірники історико-філологічного відділу», «Наукові збірники (за роки 1924-1929) — Записи Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції ВУАН)» (14 томів), «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926-1930, 8 книжок), «Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві» (1926-1930, 3 томи), «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття». (Книги 1-6, 1927-1930), кілька тематичних збірників — «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Чернігів і Північне Лівобережжя», «Історико-географічний збірник» (т. 1-4, 1927-1930), «Український археографічний збірник» (3 томи), «Український архів» (4 книжки, 1929-1931), три «Ювілейні збірники на пошану академіка М.С. Грушевського» та ін.⁶

Не можна не відзначити і кадрове багатство київської школи М. Грушевського. Його співробітниками були такі заслужені діячі української науки як В. Щербина, Ф. Савченко, О. Гермайзе, О. Грушев-

⁵ ЦНБ ВР, ф. Х, №. 1686, Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. — Історіографічні дослідження в УРСР. Вип. 4. — К., Наукова думка, 1971, стор. 45-46.

⁶ Видання Академії Наук УРСР (1919-1967). Т. 1. Суспільні науки. — К., Наукова думка, 1969, 650 с., стор. 7-51.

ський, В. Данилевич, Л. Добровольський, А. Синявський, П. Клименко, В. Ляскоронський. Зі Львова співробітничали Ф. Колеса, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Возняк, К. Студинський, В. Дорошенко, з Праги — Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Наріжний та ін. Надією академіка та майбутнім його школи були учні Грушевського — С. Глушко, С. Шамрай, М. Ткаченко, К. Антипович, В. Юркевич, К. Грушевська, О. Грушевська, Л. Окиншевич, М. Карачківський та ін.

Окрім школи М. Грушевського, українську національну історіографію репрезентували на той час також наукові установи, очолювані М. П. Василенком (Київ), Д.І. Багалієм (Харків), М.Є. Слабченком (Одеса), Д.І. Яворницьким (Дніпропетровськ), а також окремі дослідники — М.Н. Петровський (Ніжин), П. Клепатський (Полтава), Олександр Оглоблин (Київ). Але вони або знаходилися під впливом концепцій М. Грушевського, або визнавали їхній пріоритет.

Комуністична влада завжди вороже ставилася до академіка М. Грушевського за його невизнання марксизму-ленінізму, і майже чи не від початку діяльності вченого в системі Академії Наук готувала ліквідацію його школи. Щоб підірвати науковий авторитет Грушевського, скомпрометувати і дискредитувати його в очах як учених так і всієї громадськості з 1926 року було розгорнуто ідеологічну критику його творів, словесні випадки проти його діяльності на форумі АН. Першим відкрито виступив проти академіка О. Шумський, який 2 листопада 1926 року піддав критиці статтю вченого в «Україні» «Ганебні пам'яті» — з приводу «ювілею» емського законодавства. Небезпідставно комуністичні лідери в Москві та Харкові побачили в ній не тільки критику великодержавної політики царату, а й власної большевицької національної політики, яка була по суті прямим продовженням своєї попередниці.

У тому ж таки 1926 році на ювілеї М. Грушевського з критикою його політичної діяльності виступили П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У) та М. Левицький (уповноважений Укрнауки в Києві) — в їхніх словах звучав недвозначний заклик до академіка, привселюдно покаятись, відмовитись від минулого і возвеличити більшовицьку владу. Не дочекавшись цього на ювілеї, який пройшов не під тим знаком, якого прагнули більшовицькі лідери, П. Любченко виступив у грудні 1926 року з погромною, щодо вченого, статтею — «Старі теорії і нові помилки»,⁷ назва якої промовисто свідчить про зміст.

Наступним актом відвертої зневаги до М. Грушевського було недопущення його на VI міжнародний конгрес істориків в Осло (Норвегія) в серпні 1928 року. Щоб завдати йому морального удару, а репрезентувати українську історичну науку послали Матвія Яворського — про-

⁷ *Життя і революція*, No. 12, 1926, стор. 75-88. Аналіза ювілею Грушевського в 1926 році, подана в монографії Л. Винара, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський*, стор. 84-86.

відного критика концепцій М. Грушевського з боку «істориків-марксистів».

Весоюзна конференція істориків-марксистів (Москва, 28.XII.1928-4. I. 1929 рр.) пройшла під прапором боротьби з усім національним, що з'являлося в історичній науці. Навіть у вульгарно-соціологічних викладах М. Яворського М. Покровський та його учні побачили вплив М. Грушевського. А такого впливу на історика, який вважався марксистом, «українським Покровським», ні Чубар, ні Косіор, ні Скрипник не могли допустити.

Наступним ударом став «Критичний огляд журналу «Україна» за 1927-1929 рр.» співробітника Українського інституту марксизму-ленінізму М. Свідзінського в органі цієї установи «Прапор марксизму» (№ 6, 1929, с. 236-241). А вже на початку 1930 року, коли розпочався структурний злам школи М. Грушевського, розгромна рецензія Ф. Ястребова на IX том (ч. 1) «Історії України-Руси».⁸

Вже не кажемо про такі образливі характеристики, як «отпетый украинский националист», «озлобленный враг советской власти», «помилованный советской властью националист», які давалися М. Грушевському в тогочасних виданнях.⁹ Все це був дружний, організований вмілою рукою оркестр, ланки одного ланцюга.

Паралельно з ідеологічною йшла і організаційна підготовка до погрому. З 1928 року ЦК КП(б)У взяло прямий курс на розчинення комісій та кафедр М. Грушевського в збільшуваній кількості історичних установ ВУАН — які нарочисто поповнювали за рахунок ворожих до нього істориків (Д. Багалій, М. Слабченко, М. Яворський) та збільшуючи число співробітників-комуністів.

Створений 1922 року в Харкові Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) в 1928 році був влитий до ВУАН і став академічною установою. Одним махом кількість комуністів в Академії потроїлась. За кілька місяців вони захопили керівні пости і на середину 1929 року були в ній вже фактичними господарями.

На початку 1929 року, вже в ВУАН, створюється кафедра марксизму-ленінізму (О. Камишан) і кафедра загальної історії (П. Шуран). Тоді ж, за планом, до історичних установ приєднується кафедра академіка Д.І. Багалія.¹⁰ В червні 1929 року в академіки обрали М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Юринця, В. Затонського, — далеких від науки партійних апаратників, а також М. Яворського, М. Слабченка та Д. Яворницького.

З появою академіків-комуністів в ВУАН активізувалися їхні посіпаки з УІМЛ — погромники меншого рангу — М. Рубач, Ф. Ястребов, М. Свідзінський, С. Кокошко, О. Камишан, П. Шуран, Ю. Озерський

⁸ *Прапор марксизму*, № 2, 1930, стор. 133-148.

⁹ *Революция на Украине в мемуарах белых*, Москва, ГИЗ, 1930, стор. 423-424.

¹⁰ ЦНБ ВР, ф. X., № 1864.

та ін. Широко було використано їхню нищівну діяльність проти М. Грушевського, непримиренність та далеко не наукові методи полеміки, в якій вони недвозначно вимагали фізичної розправи з «грушев'янцями».

Історична наука (як і все тоді!) була оголошена марксистами *фронтом*. І як на кожному фронті мали вестись бойові дії, падати вбиті і поранені. Особливою активністю на початковому етапі критики, а потім і погрому відзначався Матвій Яворський. Ігноруючи етичні норми полеміки,¹¹ він, сам під ударами критики з боку М. Скрипника і істориків-великодержавників (П. Горін), намагався довести свою відданість большевицькій деспотії і вірність марксизму ціною голови М. Грушевського.

Відтак на осінь 1929 року ідеологічну підготовку до погрому школи М. Грушевського було завершено, кількісно його супротивники переважували, залишалося здійснити головне організаційно-структурний злам. Щоб шокувати співробітників М. Грушевського і всю «небільшовицьку», опозиційну частину Академії, 22 листопада 1929 року оголошується про розкриття ДПУ контрреволюційної організації, яка виросла в ВУАН, — «Спілки визволення України», на чолі з академіком С. Єфремовим,¹² і поруч з іншими заарештовується один з провідних вчених школи М. Грушевського, його «права рука» — Осип Гермайзе. Згодом під арешт підпали з істориків Тарас та Михайло Слабченки. Ця акція мала далекосяжну мету. І серед іншого — відволікти увагу як на Україні, так і за її межами від підготовленого погрому ВУАН віцелюму і школи М. Грушевського зокрема.

Як починався цей «злам» у кінці 1929 року дає добре уявлення звіт М. Грушевського про роботу історичних установ в 1929/30 академ. році.¹³

Він пише, що *status quo* історичних установ зберігався до осені 1929 року. Але що вони мають підпасти великим змінам — це вже було відомо, невідомо лише в чім і як вони проявляться. Спочатку необхідність змін пояснювалась, *по-перше*, — поповненням Академії — в червні обрано 34 нових академіки і їхня кількість відразу подвоїлась. На історично-філологічний відділ прибуло 8 академіків — з них: три історики України (Яворський, Слабченко, Яворницький) до двох дотеперішніх (Грушевський, Багалій). *По-друге*, перевиборами Президії ВУАН, яка «мала повести Академію новими дорогами», і введенням

¹¹ Про це писав свого часу Д.І. Багалій («З приводу антикритики професора М. Яворського», — *Червоний шлях*, 1924, No. 6, стор. 149).

¹² *Вісті ВУЦВК*, (Харків) — 22.XI.13 року (1929), No. 270 (2763), п'ятниця. стор. 2 — «Від Державного Політичного Управління».

¹³ ЦНБ ВР, ф. X. No. 1686. стор. 1-30 (машинопис). Цей звіт готувався для «Хроніки» 40 книжки «України». На ньому розписано, яким набирати шрифтом, кеглем і т.д., є помітки і вставки рукою М. Грушевського. Але світ побачили тільки виїмки з 1-3 сторінок, — інакше не пропустила цензура (*Україна*, кн. 40, 1930, стор. 187-188).

нею плянування. Окрім того, нова Президія взяла курс на радикальні зміни не лише в плянуванні роботи, а й у зламі структури 20-х років.

Не без прихованої іронії М. Грушевський пише далі, що «дискусії над загальними (підкреслення моє — В.З.) питаннями пляновості Академії і їх ув'язки з *ще загальнішими принципами* соціалістичного будівництва — з виробничими програмами, з перспективами і потребами культурно-національного будівництва, з потребами працюючих мас, му- сіли взяти багато часу, уваги і праці. На кілька літ вони стали центром академічного життя».¹⁴ Коли в попередніх роках увага зверталась головно на те, щоб підняти саму наукову активність, взяти до неї можливо більші кола співробітників, притягти до участі в академічній праці і поодиноких людей і різні установи, так чи інакше зв'язати з Академією, зробити її організаційним центром всієї наукової роботи Республіки, — тепер навпаки поставлено завдання: зробити працю академічних установ якомога, камерною, усунути з неї все випадкове, очистити академічну організацію від будь-яких зв'язків з сторонніми організаціями. Якщо в 1925-1926 рр. історичні установи мали 14 процентів загального бюджету Академії, то на липень 1930 р. — всього 5. А коли здійсниться плян під кінець 1932 р. — матимуть не більше 2 процентів. Нарком освіти (М. Скрипник) сказав же, що і то багато, потрібно не більше 1% «Увага Академії повинна бути звернена в майбутнє, а не в минуле». Хоча із новообраних академіків все ж було найбільше істориків, і тепер вони становлять 9% загального числа академіків.¹⁵

М. Грушевського турбувало і падіння об'єму видавничої діяльності та рівня її науковості. Він відзначає, що у 1929/30 роках історичні установи постійно відривали від наукової роботи, посилаючи співробітників на лекції, по селах, заводах і фабриках, на агітацію. Тому на кінець 29 р. кількість наукових засідань, доповідей, рефератів, наукових відряджень різко скоротилась. Комісії стали відбувати свої наукові засідання осібно, а не з усією секцією, що дуже шкодило науковій праці.¹⁶

Коли почали організовуватись комісії для новообраних академіків, бюро історичної секції обстоювало той погляд, що організація нових наукових формувань не повинна відбуватися коштом уже існуючих наукових установ. Такий погляд спочатку прихильно зустріли в керівних колах. Але насправді сталося так як хотіла Президія відділу — академіки Д. Багалій та М. Яворський, що прагнули сформувати нові установи за рахунок старих. Тому з кінця 1929 року почали їх (старі) ліквідувати.¹⁷

¹⁴ ЦНБ ВР, ф. 1686, стор. 2-3.

¹⁵ Там само, стор. 3-4.

¹⁶ Там само, стор. 4.

¹⁷ Там само, стор. 3-4.

В кінці 1929 р. почалися різкі зміни і в структурі історичних установ. На осінній сесії (кінець листопада — початок грудня) нові академіки М. Яворський, М. Слабченко, академік Д. Багалій запропонували, а президія відділу ухвалила, встановити спеціалізацію кафедр історії України за марксівською термінологією. Тому віднині встановлювалася така номенклатура: а) кафедра академіка Д.І. Яворницького — іменується кафедрою передісторії України; б) кафедра академіка М.Є. Слабченка — як кафедра історії України за доби феодалізму; в) кафедра академіка Д.І. Багалія — як кафедра історії України за доби торговельного капіталу; г) кафедра академіка М.С. Грушевського як кафедра історії України за доби промислового капіталу; д) кафедра академіка М.І. Яворського — як кафедра історії України за доби імперіалізму. Академікам проте, лишали право вибирати теми своїх занять незалежно від спеціалізації кафедри. Разом з тим, пляни занять установ кафедр точно *обмежити* відповідними хронологічними межами, поставленими кафедрами.¹⁸ Але при ближчому розгляді виявилось, що Грушевському за «марксівською періодизацією» припадали роки між 1861 та 1900, які виходили за межі його наукових інтересів, отож вирішили кафедру Д. Багалія іменувати часом пізнього торговельного капіталізму, а кафедру М. Грушевського іменувати добою раннього торговельного капіталу з хронологічними межами досліджень від XV до XIX століть.¹⁹

На пропозицію тих же Багалія, Слабченка і Яворського у Грушевського відбиралися і закривалися комісії Лівобічної, Полудневої України і новішої історії України. Натомість при кафедрі Д. Багалія хотіли створити комісію Лівобережної і Слобідської України, при кафедрі М. Слабченка Комісію Полудневої України, при кафедрі Д. Яворницького комісію топографії Запоріжжя, а комісію історії реврухів — при кафедрі М. Яворського.

Все це кричуще суперечило тій хронологічній розмежованості, за «марксівською термінологією», яку було введено. Але навіть не противлячись цьому, Грушевський пропонував об'єднати наукові сили, які працювали в закритих тепер комісіях, в одну «Комісію порайонного дослідження України» і яка й далі б при його кафедрі вела науково-пошукову роботу. Але цієї пропозиції відділ не прийняв і запропонував Грушевському компенсацію — розділити комісію історії Києва і Правобережжя на дві комісії і створити нову Комісію дослідження історії Полісся (східного і західного), щоб чимось замінити роботу лівобережної Комісії.

В січні 1930 року комісія Полісся справді була створена але діяла недовго. В березні 1930 р. на сесії поширеної Президії Відділу прий-

¹⁸ Там само, стор. 7.

¹⁹ Там само, стор. 10-11.

нято рішення скасувати всі комісії порайонного дослідження. Ліквідували і створену комісію Полісся і нові комісії Лівобічної (у Багалія) і Полудневої (у засудженого по СВУ Слабченка). Комісію історії Західної України залишили, але забрали у Грушевського і віддали безпосередньо Президії. З порайонних комісій при кафедрі Грушевського лишилася лише комісія історії Києва.

Ще раніше, 22 грудня 1929 року Відділ закрив Комісію старої історії України, під тим приводом, що стара історія України належить до тематики кафедри академіка М. Слабченка. Тоді ж, на цьому засіданні, М.С. Грушевський виступив з протестом, доводячи передчасність такого акту, позаяк кафедра М. Слабченка не розпочала ще досліджувати тематику цієї комісії, та й невідомо, чи буде вона її досліджувати.²⁰

Побоювання Михайла Сергійовича не були марними. Слабченко був засуджений по «справі» СВУ, його наукові установи розпущені, а кафедру передали у тимчасове завідування акад. Д. Багалію, а згодом ліквідували зовсім.

Але Комісію старої історії України тоді ж таки закрили, і з початком 1930 року її не було вже кому вивчати.

4 січня 1930 р. Відділ постановив відділити від кафедри акад. Грушевського археографічну комісію і включити до її складу всіх академіків-істориків, передавши у безпосереднє керівництво Відділу, хоча керівником залишити М. Грушевського (Голова її О. Гермайзе²¹ був теж засуджений по СВУ).

На згаданій березневій сесії крім передачі до Президії Комісії історії Західної України, Президія Відділу постановила злити Комісію історичної Пісенності з Культурно-історичною комісією, прилучивши до неї Кабінет примітивної культури, а «Науково-дослідчу Катедру історії України» — ліквідувати. Ліквідація цієї кафедри — основної ланки в діяльності школи Грушевського — принципово була вирішена ще весною 1930 року, а формально закінчена 15 вересня того ж таки року. Це зробив НКО, який своєю постановою об'єднав н-д кафедри в більші наукові організації — інститути, а ті, які мали аналогічні кафедри в Академії — ліквідовувалися.²²

Н-Д кафедру історії України спочатку хотіли об'єднати з академічною катедрою історії Українського народу, додавши останній штатні посади для співробітників першої, але врешті-решт її просто закрили, а аспірантів у Грушевського забрали і передали Дмитру Багалію по науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові.

Паралельно з структурними ліквідаціями протягом цілого 1929/30 академічного року установи М. Грушевського посилено тероризували інтенсивним плянуванням наукової роботи, перспективними плянами,

²⁰ Там само, стор. 8.

²¹ Там само, No. 1566.

²² Там само, No. 1686, стор. 6-10, а також No. 1864.

річними, фінансовими, тематичними, на п'ятирічку, уточненнями та корегуваннями цих плянів. Відтак, наукою займатися не було коли, тому 1930 року навіть ті установи і комісії, що лишили Грушевському, не могли нормально функціонувати. У своєму звіті, академік не без сарказму пише про цю плянову зливу.²³

Нарешті влітку 1930 р. на історичні установи Академії були нацьковані пролетарі — у липні їх обстежували бригади робітничих колективів міста Києва (заводів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська Кузня» та ін.). М.С. Грушевський в'їдливо пише, що у серпні того ж року «історичні установи, включно з історичною секцією і Науково-дослідною катедрою обслідувалися дуже уважно протягом двох тижнів, а за тим пішла «персональна чистка апарату» спеціальною комісією, делегованою з Харкова від Робітничо-Селянської інспекції, котра закінчилася усуненням кількох штатних співробітників сих установ, з мотивів «недостатньої наукової кваліфікації».²⁴

М. Грушевський подав оскарження до Робсельінспекції, а до інших установ мотивовану доповідну записку — протест проти такої сваволі і такого розгону. Але все залишилося без відповіді.

На літо 1930 року було також повністю ліквідовано, або відрубано тісні зв'язки з історичними установами Грушевського постійних нештатних співробітників, «які відиграли таку визначну роль в історії організації наукової праці Академії в найтяжчих часах її існування».²⁵ А їхнє число було велике, переходило за 25 і вони були дуже цінними учасниками наукової праці.²⁶ У 1928-29 рр. кількість позаштатних співробітників зменшили до 15 чоловік, на початку 1930 р. залишили 3-х, влітку — 1-го, а до кінця того року — жодного.

Отже, вже в 30-му році паралельно з організаційно-структурним ішов і кадровий розгром школи М. Грушевського. Грубо обривалася також і його видавнича діяльність. Восени 1930 року було влаштовано погром журналу «Україна» — головного органу вченого, знищено вже надруковану 44 книжку, а видання припинено. Знищені також були «Збірник ІФВ УАН», порайонний збірник «Полуднева Україна» та ін.²⁷

Не зайвим буде нагадати також, що невдовзі підпали під ліквідацію створювані «за марксівською періодизацією» установи, які власне і не народилися ніколи. Михайла Слабченка засудили за процесом СБУ у березні 1930 року, і в кінці року він вже був на Соловках, а його шко-

²³ ЦНБ ВР, ф. Х. №. 1686, стор. 9.

²⁴ Там само, стор. 9-10.

²⁵ Там само, стор. 6.

²⁶ У цьому місці М.С. Грушевський покликається на 27 том «Записок Історично-філологічного відділу УАН», який був підготовлений до друку, але не вийшов, позаяк знищений владою.

²⁷ Рештки «Полудневої України» є в ЦНБ ВР ф. Х. №. 1857 та №. 31456, але це жалюгідні крихти, того що мало бути.

ла ліквідована. Матвій Яворський, який втратив відчуття реальності, впав жертвою власноруч розв'язаного наукового терору, жертвою тієї атмосфери неприязні, нетерпимості, ворожості і цькування до утвердження якої він так старанно докладав зусиль. На початку 1930 року його виключили з партії і влітку депортували до Ленінграду, а в березні 1931 р. засудили у справі так званого «Українського національного центру» і відправили на Соловки, а 1937 р. розстріляли «у місті Леніна, на Неві». Д.І. Багалій помер у 1932 році, а його установи ліквідовано. Д.І. Яворницький звільнений з роботи як «контра» у 1933 році, ще раніше — припинили діяльність наукові заклади, очолювані ним.

Наступного 1931 року київська історична школа Грушевського пережила тяжку пошесть, страшенну епідемію дискусій, під час яких на неї (власне ж на живих людей!) було вилито стільки бруду, стільки нечистот, що ця продукція партійних піскомішалок не ввійде і в добрих 10 томів, якщо завдатись метою видати їхню потерть.

В січні 1931 року відбувся пленум історичних установ, на якому замість очолюваної М. Грушевським історичної секції було створено історичний цикл ВУАН і обрано нове бюро в складі: О. Камишан (голова), Д. Багалій, Загорецький, С. Кокошко, М. Грушевський, В. Білий і М. Ткаченко.²⁸ В складі циклу академік М. Грушевський очолював тільки Катедру історії України доби феудалізму. Очолював формально, але вже не керував, позаяк в березні 1931 року виїхав до Москви, де його через кілька днів заарештували і відправили в Харків, як «керівника Українського національного центру». М. Грушевського намагалися примусити взяти на себе це фальшиве керівництво, фальшивим центром. Його навіть ставили до стіни і стріляли холостими набоями. Але вчений витримав ці тортури і не допоміг більшовикам. Тоді його депортували назад до Москви під нагляд ДПУ.

Не дочекалися комуністичні власті і його публічного каяття та самобичування, М. Грушевський ніколи і ніде не відмовився від своїх концепцій і своїх творів, не чадив панікацилом перед більшовиками, як це робив М. Яворський. До кінця днів він залишився вірним тому, що створив протягом свого життя. Тому все, що відбувалося далі в Києві — відбувалося без його участі.

Потоки бруду полились з боку партійних вождів — Чубаря, Любченка, Косіора, Скрипника, Затонського, з боку істориків-марксистів — Рубача, Юринця, Камишана, Шурана, Кокошка, і, що болючіш всього, від його ж таки учнів.

4 травня 1931 року відкрився об'єднаний пленум циклів філософії та історії, присвячений «дискусії» по концепціях М. Грушевського.

²⁸ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1500; №. 14628.

Безпристрасна стенограма²⁹ фіксує все до дрібниць у виступах, і навіть у репліках з залу, які лунали на адресу учнів М. Грушевського.

Пленум відкрив О. Камишан, якого обрали і головою зборів. З головною доповіддю «Соціологічні погляди академіка М. Грушевського» виступив академік В.О. Юринець. Того ж дня «дискутували» з приводу цих поглядів Гаврилін, Карпенко, С.М. Іваницький та М.А. Рубач. Всі дійшли висновку, що «Грушевський є небезпечним класовим ворогом».³⁰

Наступного дня, 5 травня, виступали О. Павлик, М. Ткаченко, В. Кравченко, Л. Окиншевич, О. Дорошкевич (учні Грушевського), С. Кошко, та М.М. Могилянський. Останній, зокрема, відзначив, що соціологія Грушевського «еклектична, науково-безпорадна, безсила... Тут немає з чим боротись», і закликав вести наступ на публіцистичні та політичні писання Михайла Сергійовича.³¹

Власне, ніякої дискусії не було, бо не було зіткнення думки. Всі виступаючі, обливаючи брудом з голови до ніг М. Грушевського, були єдині в тім, що він «а) нацдемівець і пропагандист нацдемівщини; б) захищає інтереси буржуазії в історіографії; в) наслідує буржуазно-націоналістичні теорії Антоновича; г) пропагує безкласовість та безбуржуазність української нації, а разом з тим закликає до класового миру з буржуазією; д) перетворив видання історичної секції в рупор войовничого націоналізму».³²

За першою «дискусією» не забарилась і друга. Після обстеження академічних установ М.С. Грушевського спеціальною бригадою, 24 травня відбулося засідання, на якому мали дати пояснення всі співробітники академіка.³³

Відкрив збори Сергій Шамрай. В президію обрали Іваницького, Загребського, Денисенка. Головуючий Іваницький запропонував всім співробітникам катедри М. Грушевського виступити.

Очевидець описуваних подій Наталя Полонська-Василенко згодом так писала про ці «дискусії»: «Тяжко уявити щось гірше, як це знущання з великого українського історика. З довжелезними промовами виступали різні партійні критики й це було в порядку речей. Але було інше, що хвилювало більше і що перенести було надто тяжче. Це були виступи улюблених учнів і співробітників, які один за одним каля-

²⁹ ЦНБ ВР, ф. X, No. 14628. Стенограма дискусії на доповідь академіка Юринця В.О. «Соціологічні погляди академіка М. Грушевського». — 192 стор. машинопису.

³⁰ Там само, стор. 1-60. В стенограмі також зазначено, що Д.І. Багалій на це судилище не приїхав, хоча його і запрошували.

³¹ Там само, стор. 52-109.

³² ЦНБ ВР, ф. X, No. 14628, стор. 1-190.

³³ ЦНБ ВР, ф. X, No. 2786. Стенограма відкритого засідання бригади по обстеженню академічних установ. М.С. Грушевського. 24.V. 1931 р. 62 стор. машинопису.

лись у своїх помилках і перекладали відповідальність за них на керівництво...».³⁴ Брутальність комуністичної влади саме і полягає в тому, щоб залучити до своїх злочинів якомога більше людей, нацькувати споріднених або кривно, або духовно один на одного. Тому не будьмо зараз суворими прокурорами до людей, які під страхом і шантажем змушені були говорити не свої слова і думки.

Але все ж таки тоді, згідно з стенограмою, першим взяв слово Сильвестер Глушко³⁵ і сказав, що «коли дивитися на всі твори М. Грушевського з точки зору марксизму-ленінізму, то в них є багато недоліків, і недоліків великих. Він проповідував безбуржуазність української нації і змушував це робити і своїх учнів, затушовував прояви класової боротьби, возвеличував інтелігенцію». А далі йде каяття і самобичування, переповідати які немає рації. За ним виступали В. Юркевич (критика О. Гермайзе),³⁶ С. Шамрай (критика журналу «Україна»),³⁷ П. Гладківський (самовисічення),³⁸ М. Карачківський (розгром роботи комісії Києва і Правобережної України),³⁹ Л. Шевченка (критика творчості Катерини Грушевської),⁴⁰ В. Денисенко (удар по концепціях Грушевського).⁴¹ На закінчення виступили Кокошко, Іваницький, Загредький, Познанський, які вказали на необхідність і далі продовжувати дискусії і критику навколо творчості академіка М. Грушевського, який (*наголосимо це ще раз*) не відмовився ні від своїх поглядів, ні від своїх учнів, нікого не обтяжив своїми свідченнями на різних сфабрикованих процесах і жодного разу не покався, чого від нього так ждали.

За дискусіями і реорганізаціями не було часу на науку. Тому один із звітів нового керівництва циклу за 1931 рік констатує, що з 115 тем за планом 21 комісія циклу виконала всього 45 тем, тобто 40%, а до друку подано й того менше — лиш 10 робіт, себто 9% запланованого. Але, як не парадоксально, биті всіма установи М. Грушевського й на цім фоні активні — саме їм належить майже весь об'єм виконаного. Цей факт керівництво трактує як прояв шкідництва, протягування шкідливих, ворожих ідей, прояв «класової боротьби».⁴²

В 1932 році погром і нищення київської школи істориків М.С. Грушевського тривав далі. У відновленій «Україні» (яка нічого спільного

³⁴ Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, Мюнхен, ч. II, 1958, стор. 16. Про зізнання учнів Грушевського в монографії Л. Винара, *цит. пр.*, стор. 98-99.

³⁵ ЦНБ ВР, ф. X, No. 2786, стор. 1-11.

³⁶ Там само, стор. 11-17.

³⁷ Там само, стор. 17-33.

³⁸ Там само, стор. 34-40.

³⁹ Там само, стор. 41-50.

⁴⁰ Там само, стор. 51-53.

⁴¹ Там само, стор. 53-58.

⁴² Там само, ф. X, No. 1864, стор. 52-54.

з «Україною» 1924-1930 рр. не мала)⁴³ Лев Окиншевич в статті «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського»⁴⁴ писав, що ідеологічний розгром концепції Грушевського відбувся в дискусіях 1931 року, проте він «ніяк не зняв питання про дальшу боротьбу з нею, але поставив на всю широчінь проблему цілковитого й усебічного розгрому цієї ідеології в усіх її проявах і в усіх її галузях».⁴⁵

Архівні матеріали історичних установ ВУАН зберегли свідчення того, що являла собою школа Грушевського на кінець 1932 року⁴⁶ після вирішення на всю широчінь поставленої проблеми її «усебічного розгрому».

Історичний цикл мав на жовтень 1932 року 57 чоловік співробітників. В Бюро циклу входили О.М. Камишан, С.С. Кокошко, М.М. Ткаченко, М.С. Грушевський, В.В. Білий і П.Д. Шуран (секретар). Після «реорганізації 1930 р. і зламу 1931 р.»⁴⁷ в ньому були такі установи: 1. Всеукраїнський археологічний комітет. 2. Археологічний музей (діє з 1931 р.). 3. Археографічна комісія (М. Ткаченко, І.І. Кравченко, В.О. Кордт, К.О. Лазаревська). 4. Комісія передісторії (академік Д.І. Яворницький). 5. Катедра історії України доби феудалізму (академік М.С. Грушевський) з комісіями: а) історії Києва й Правобережжя (заснована 1924 р., співробітники С.В. Шамрай, С. Глушко і М.Ф. Карачківський); б) історії козаччини (діє з 1930 р., співробітник В.Д. Юркевич); в) культурно-історична комісія (Л. Шевченко, В. Денисенко, П. Гладківський). 6. Катедра історії України (діяла до смерті свого голови академіка Д.І. Багалія, 9.ІІ.1932 р.); а) комісія соціально-економічної історії України (О.П. Оглоблин, Н.Д. Полонська-Василенко). 7. Комісія історії Західної України (Козорис, Ткачівський, О. Павлик). 8. Комісія історико-географічного словника. (О. Грушевський — голова, О. Баранович, К. Антипович, В. Романовський — співробітники). 9. Катедра історії Заходу (В.П. Бузескул); а) комісія для вивчення історії Західної Європи (діє з 1930 р. керівник О. Камишан, співробітники П.Д. Шуран, Є. Погребінський). 10. Комісія Близького Сходу (К.Т. Штепа, М. Я. Константинопольський, Г.Н. Лозовик). 11. Комісія реврухів (заснована 1930 р. керівник С.С. Кокошко, співробітники В.Я. Камінський, та М.М. Грищенко). 12. Катедра етнографії (академік М. Колесса). 13. Катедра усної словесності (академік А.М. Лобода); а) етнографічно-

⁴³ Див. Жуковський Аркадій, «Михайло Грушевський і журнал *Україна*», *Український історик*, 1986, №. 1-2 (89-90), стор. 17.

⁴⁴ *Україна*, 1932, №. 1-2, стор. 91-109.

⁴⁵ Там само, стор. 91.

⁴⁶ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1868. «Звіт про роботу установ історичного циклу до 15 роковин Жовтня». 1932 р. 26 аркушів машинопису; а також №. 1864.

⁴⁷ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1868, стор. 1-2.

фолкльорна комісія. 14. Етнологічний музей. 15. Комісія біографічного словника. 16. Музей діячів науки та мистецтва.⁴⁸

Як бачимо в новій системі історичних установ М.С. Грушевському залишили катедру з трьома комісіями і сімома співробітниками, з загальної кількості 2 установ і 57 чоловік штату. Організаційно і кадрово школа Грушевського була тим самим підведена до повної ліквідації. Наскільки ці установи після дискусійних нагінок деградували науково, свідчить інформація про роботу культурно-історичної комісії в «Україні» 1932 року. Зокрема, її співробітники відбули «дискусійне засідання з приводу буржуазно-фашистських концепцій проф. Ф.Я. Савченка», «оголосили себе ударниками, викликавши на внутрішнє соцзмагання комісію історії козаччини, і т.ін.⁴⁹

В одному із звітів є таблиця про видавничу діяльність історичних установ за 1928-1932 рр.,⁵⁰ яка дає змогу порівняти об'єм наукових видань школи Грушевського до її погрому, і наукової продукції, створеної в січні 1931 р. історичного циклу.

Статистика видавничої роботи за п'ятирічку

Установи	Роки	За час існування			Пересічно за рік		
		Видань	Аркушів	Примірників (тис.)	Видань	Аркушів	Примірників (тис.)
Історична секція	1928-30	43	525	66	14	175	22
Дрібні установи	1928-32	41	541	64	8	108	13
Етнографічна комісія	1928-31	34	194,5	64	8,5	48	18
Археологічна комісія	1928-32	6	150	6,8	1,2	30	1,3
ВУАН	1930-32	4	36	4	1,3	12	1,3
Історичний цикл	1931-32	14	294	17	7	147	8,5

Як бачимо, незважаючи на збільшення кількості установ на історичному циклі у 1932 р. його наукова продукція за два роки була незрівняно меншою, ніж видання (теж за два роки) історичної секції М.С.

⁴⁸ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1868, стор. 1-4.

⁴⁹ *Україна*, №. 1-2, 1932, стор. 195.

⁵⁰ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1864.

Грушевського. В системі ВУАН в 1928-1930 рр. вона була найбільшим видавцем. Лише за 1929 рік нею випущено 16 томів на 388 друкарських аркушах.⁵¹ Навіть 1930 року, коли розпочався погром, історична секція, що концентрувала наукову продукцію установ, скупчених навколо катедри академіка Грушевського, залишалася на видавничій висоті (йшло видання підготовлених раніше творів). Всього ж за п'ять років на її долю доводиться біля третини продукції всіх установ, а за окремі роки (наприклад за 1928 р.) — більше ніж половина. Розмір цей значно збільшиться, якщо додати сюди і видання «дрібних установ», (сюди входить науково-дослідча кафедра історії України), які теж в 28/30 рр. купчилися головно біля видань історичної секції. Найбільше видань Секції було у 1928 році, а далі йде зниження, пов'язане з цькуванням і розгромом всієї школи Грушевського. Згідно з таблицею, другою по кількості була видавнича продукція етнографічної комісії.⁵²

Реорганізований історичний цикл в 1932 році скоротив свою продукцію до 7 видань в 8,5 тис. тиражу (1928 року було відповідно 14 і 22 тисячі). Протоколи і звіти Президії циклу — це падіння пояснюють так: «Зменшення продукції викликалося поруч з саботажем низки співробітників установ, збільшенням вимог щодо якості продукції».⁵³

Звіти партійного керівництва історичного циклу за 1933 рік відзначаються наступальністю, агресивністю та войовничістю щодо «історичного фронту».⁵⁴

Вони дають підстави вважати, що більшовицькі лідери в 1933 році взяли курс не просто не організаційний розгром школи Грушевського, а на цілковите фізичне знищення його учнів і співробітників. Благо, досвід був, — тривав організований проти українського селянства тотальний голодомор.

Саме на фізичне знищення спрямовані характеристики, які даються співробітникам катедри історії України: «Академік Грушевський протягом 1930-33 рр. жодного писаного рядка для історичної науки ВУАН не дав. Він і далі стоїть на своїх старих нацдемівських, фашистських позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінграді свої незначні статті російською мовою (М. Грушевський. Самовидец Руїни и его познейшие отражения. — Труды института славяноведения АН СССР. т. 1, Ленинград, 1932). Катерина Грушевська так само жодного рядка не написала і саботує історичну ділянку науки в ВУАН».⁵⁵

Про співробітників Комісії історії Києва і Правобережжя С. Ша-мрая, С. Глушка та М. Карачівського зазначається, що вони «залишилися на старих, фашистських позиціях». За останні 2-3 роки жодної

⁵¹ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1686.

⁵² ЦНБ ВР, ф. X, №. 1864, а. 78, 78 зв.

⁵³ Там само.

⁵⁴ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1865; №. 1866; №. 1859-1863.

⁵⁵ ЦНБ ВР, ф. X, №. 1865.

наукової продукції не дали. Вони застосовували нові методи класової боротьби — «тихою сапою» в науці проводити концепції М. Грушевського», або шляхом залишення «історичного фронту» і переходу на інші фахи, як С. Шамрай до інституту зерна і борошна. «Шамрай заявив, — пише звітуючий, — що він не бажає далі методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитись від наукової роботи в Академії». ⁵⁶ Звідси робиться висновок, що Шамрай і Карачківський — «контрреволюціонер і через це засуджений ДПУ». ⁵⁷ Не важко здогадатися, що з подібними характеристиками фізична розправа чекала і на перших двох. Працівники культурно-історичної комісії П. Глядківський та В. Денисенко і єдиний співробітник Комісії історії козаччини В. Юркевич також характеризувалися як «фашисти по ідеології». До речі, комісія козаччини мала чисто формальну назву, позаяк Юркевич працював над «сталінським збірником». ⁵⁸

«Грушев'янці», — зазначається в наступному звіті, — саботуючи радянську науку в ВУАН, займалися запальною роботою по виданню закритого грушев'янського журналу «Україна». Тільки в середині 1933 року, в зв'язку з накриттям Шамрая, на крадіжці майна і архівів у ВУАН було виявлено існування запального журналу «Україна». ⁵⁹

На думку авторів звіту клясова боротьба з школою Грушевського ускладнилася тим, що «протягом 31-32 рр. і в першій половині 33 року на чолі II відділу стояв двурушник з партквитком у кишені — Камішан, який разом з контрреволюційними елементами. (Шуран, Сіяк, Хрестовий, Дорошкевич) заправляв II відділом, обманюючи партію і радвладу», гальмував розгром установ Грушевського. ⁶⁰ Відтак, колишні погромники втрапили в немилість до партійного начальства, яке уже ставило мету фізичної, а не просто ідеологічної ліквідації «грушев'янців».

Цікавий в цьому пляні політичний звіт II відділу за 1929-30 рр. — «Класова боротьба на історичному фронті, боротьба з нацдемівщиною і елементи шкідництва». ⁶¹

Дозволимо собі широко його переказати, оскільки він проливає світло на те, як самі керівники погрому сприймали заподіяне ними і які вбачало завдання. ⁶²

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865-1866.

⁵⁹ Там само, No. 1859-1863, стор. 3.

⁶⁰ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1860, стор. 2.

⁶¹ Там само, No. 1864, стор. 69-75.

⁶² Ймовірно, що звіт писав І.І. Кравченко, позаяк окремі місця звіту дуже схожі на його статтю «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії». *Записи Історично-Археологічного інституту*, т. 1, Київ, 1934.

Даючи звіт про 4-річну «працю» по зламі на історичному фронті партійні апаратники писали:

«Історичну науку в ВУАН захопили контрреволюційні нацдеми, що довгий час були монополістами (Грушевський, Єфремов, О. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський). Контрреволюційний нацдемократизм в історичних установах ВУАН став на шлях фашизації, він консолідував навколо себе всі контрреволюційні елементи для боротьби проти пролетарської диктатури (акад. Грушевський та Єфремов). Як наслідок — в ВУАН виросла СВУ — Єфремов, Гермайзе, Слабченко.

Ще в 27-28 р. нацдеми мали підтримку в Наркомосі від Шумського, Скрипника, а також від петлюрівсько-гетьманського агента і шпигуна Яворського.⁶³ Партія послала його на історичний фронт. Але ставши академіком, Яворський взяв усіх її ворогів під крило, — ніби-то скоротив установи Грушевського, але по суті все залишив по-старому, і жодної його наукової посади не скасував, а навпаки, продовжував висувати на керівну наукову роботу петлюрівських шпигунів (Ф. Савченко), втягнув шпигунсько-шкідницькі елементи до ВУАН (Слабченко, Рихлик). Яворський і Слабченко удавали з себе радянських академіків-«марксистів», на словах виступаючи проти Грушевського, а на ділі з ним блокуючись. Не без порозуміння між собою і Грушевським забирають в останнього 7 комісій залишаючи все по-старому і зберігаючи за Грушевським всі штатні наукові посади, хоча той продовжував обстоювати безкласовість українського історичного процесу з 16-17 ст.⁶⁴

Після СВУ на історичний фронт були кинуті такі «витримані більшовицькі сили» як Камишан, Кокошко, Загребський, Гриценко, Камінський. За допомогою цих товаришів і за керівництвом партії від Грушевського було відібрано журнал «Україна» і закрито історичну секцію, цей осередок воєвничого націоналізму. Але й тут були труднощі — молоді сили не змогли очолити боротьбу і повести за собою. Керівники історичного фронту у ВУАН Камінський і Шуран зрослися з класовим ворогом, вони гальмували класову боротьбу.

Камінський — це було друге видання Яворського, який втягував шкідників у ВУАН (Рихлик, Ткачівський, Козорис, Христовий). Школу Грушевського залишають в недоторканому стані, класової боротьби з нею не ведуть.⁶⁵ Відвертий класово-ворожий виступ Грушевського з приводу смерті історика-фашиста Томашівського⁶⁶ Камишан кваліфікує досить ліберально — «політична помилка». Комісію козаччини

⁶³ Там само, №. 1864, стор. 71.

⁶⁴ Там само, стор. 70.

⁶⁵ Там само, стор. 72.

⁶⁶ Мається на увазі засідання археографічної комісії на початку 1931 року, на якому М.С. Грушевський мав мужність (в умовах терору) запропонувати вшанувати вставанням пам'ять померлого галицького історика С. Томашівського. Докладніше в праці Л. Винара, *цит. пр.*, стор. 93.

Грушевського, проти якої висловлюється радянська частина науковців, перейменовують в комісію козаччини та козацької доби.

В травні 1931 року була проведена дискусія з приводу концепцій Грушевського, на якій виступили Рубач, Загрецький, Речицький, Кокошко, Кравченко, Камінський. Але опортуністичне керівництво, що зрослося з нацдемівщиною, ці дискусії не видрукувало, а нові дискусії, що намічалися, свідомо провалювало.⁶⁷

На одному з засідань бюро історичного циклу 8.XII.31 р. Камишан заявив що обговорення концепцій Грушевського потрібно відстрочити, а поки що «треба визначитися, в чому і чому концепції Грушевського неприйнятні для нас».

Дискусія по Шамраєві, цьому правовірному учневі Грушевського, не була організовано проведена. Вона відбулася 29.II.32 р., і на неї, за власною ініціативою (самопливом) прийшли і виступили Кокошко, Грищенко, Кравченко, які викрили фашистську ідеологію Шамрая.⁶⁸

В червні 1933 року відбулася сесія історичного циклу, на якій пройшов черговий погром представників школи М. Грушевського — С. Шамрая, П. Гладківського, М. Карачківського, В. Денисенка, В. Романовського та ін., яких названо «націоналістами і великодержавниками» (?!). В липні-серпні іде «поглиблення боротьби проти грушевщини на історичному циклі» — головним об'єктом стає голова археографічної комісії, учень М. Грушевського, Микола Ткаченко. У вересні-грудні ідуть засідання з «самовикриттями нацдемівщини» у власних роботах Ткаченко, Юркевичем, Романовським, Рудницькою.⁶⁹ На доповіді О. Оглоблина «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського» було «доведено, що і він не позбувся ще своїх нацдемівських концепцій».⁷⁰

Вже влітку 1933 року кафедра і комісії академіка М. Грушевського практично не функціонували і були знищені. Це засвідчують «Протоколи засідань комісії по перевірці матеріалів та майна історичної секції ВУАН та установ, якими керував М. Грушевський».⁷¹ Перед нами постає пустка — порожні кабінети, зломані замки, зникле майно — книги, архівні матеріали, теки з рукописами, заарештовані (С. Шамрая, С. Глушко) і заганні співробітники. З боєм читається інформація Людмили Шевченко,⁷² написана на вимогу керівництва II відділу, в якій вона обливає помями не лише свого вчителя, але і всіх своїх колег, і яка теж підтверджує, що в липні 1933 року від школи Грушевського нічого не лишилося, а комісії формально проіснували ще кілька місяців.

⁶⁷ Там само, стор. 73.

⁶⁸ Там само, стор. 70-73.

⁶⁹ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1862. Факти класової боротьби на історичному фронті.

⁷⁰ Там само, No. 1861, стор. 11.

⁷¹ ЦНБ ВР, ф. X, No. 2526-2536. (3.VII-16.XII. 1933 р.).

⁷² Там само, No. 2534. (29.VII. 1933 р.).

В кінці 1933 року установи Грушевського в черговий раз відвідала «бригада пролетаріату», яка ретельно їх обстежила і дала «Висновки про політичні та ділові якості співробітників комісій історичного циклу та необхідність звільнення їх з посад».⁷³ З характеристиками: «розвалював роботу історичного циклу», «правовірний учень Грушевського, вів ворожу політичну роботу», «баласт і нацдемівець», «прихований грушев'янець» в список були включені Денисенко, М. Ткаченко, В. Кордт, Павлик, В. Юркевич, Тарасенко.⁷⁴ А в кінці констатовано — «всі ці «науковці», як класово-ворожі елементи з роботи звільнені».⁷⁵

Але цим справа, звичайно не обмежилась: «Протягом другого півріччя виявлено і звільнено 20 науковців-істориків і залишено всього 12 справжніх наукових робітників, які перейшли працювати в Історико-археографічний інститут, що утворився на базі історичного циклу 1.ІІ.1934 року».⁷⁶

Серед звільнених значаться Карачківський, Шамрай, Юркевич, Кордт, Лозовик, Могилянський, Павлик, Полонська-Василенко, Романовський, Тарасенко, Ткаченко, Ткачівський, Денисенко, Глядківський, Корнілович, Копержинський.⁷⁷

Цим масовим звільненням було остаточно покладено кінець організаційного і кадрового існування школи Грушевського в Києві в системі ВУАН. Але більшовицьке керівництво Академії непокоїло навіть те, що знищена школа лишила по собі колишні назви. Тому реорганізації тривали.

Як згадувалося вище, 1 лютого 1934 року замість Історичного циклу створено було Історично-археографічний інститут, який вже нічим не нагадував історичну секцію. В одному з звітів свідчиться, що: «після розгрому класового ворога, перебудова історичного циклу торкнулася перш за все структури. Старі, архаїчні феодальні комісії *лишилися* лише для бухгалтерії (підкреслення мое — В.З.), в роботі утворено сектори і бригадний метод роботи. Виходячи із змісту роботи циклу утворено такі сектори: I. Сектор пролетарської революції і соцбудівництва. II. Сектор промислового капіталізму і імперіалізму. III. Сектор археографії. IV. Сектор історії Заходу. V. Сектор історії Сходу. VI. Сектор історії Західної України».⁷⁸ Кардинально було змінено і тематику історичних досліджень. Від наукового і тематичного багатства вивчення минулого школою М. Грушевського нічого не лишилося. Все було

⁷³ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1499, чернетка, рукопис, 3 стор.

⁷⁴ Там само, а також No. 7109.

⁷⁵ Там само, No. 1859-1863, стор. 6.

⁷⁶ Там само, стор. 6 і зворот.

⁷⁷ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1861, стор. 1-4.

⁷⁸ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865-1866.

спрямовано на вивчення історії клясової боротьби та «ролі більшовиків в історії Радянської України».⁷⁹

Проте, подібна структура не проіснувала й півроку. Восени 1934 року керівництво ВУАН прийняло рішення, в якому зокрема говорилося:

«Зважаючи на те, що в організаційній побудові установ історичного циклу ми мали установи з февдальними пережитками і назвами, що такі установи не могли мати визначений профіль, чітке спрямування..., що така організаційна побудова надто гальмує партії і радвладі встановити необхідне керівництво і разом з тим утворює всі можливості для діяльності класововорожих пролетаріятові елементів і протаскування ворожих теорій і установок, а то і зовсім неробства і саботажу, як одну із нових форм класової боротьби «тихою сапою», історичний цикл вважає за потрібне:

Змінити структуру історичних установ на Інститут історії з секторами історії: України, Західної України, народів СРСР, Заходу, Сходу і історико-археографічним».⁸⁰

В новій структурі проектованого Інституту історії вже ніщо не нагадувало більшовикам про ненависну їм школу Грушевського, а 25 листопада 1934 року за незрозумілих обставин помирає у Кисловодську і сам академік.

Щоб довершити цю картину тотального нищення української історичної науки, процитуємо кілька рядків з листа Н.Д. Полонської-Васеленко до академіка Д.І. Яворницького писаного 27 січня 1935 року:

«Що до Академії — Ви б її ще раз не пізнали, так вона змінилася за цей час. Ви вже мабуть знаєте, що скасовано чисто рештки гуманітарних установ: Інститут Історико-Археографічний, Комісія літератур й мистецтва, кабінет радбудівництва та права, бюро економічних досліджень; це сталось ще 1 грудня; залишилися від цих установ лише окремі академіки. Від двох відділів — історичного та соціально-економічного залишилися тільки демографічний інститут, інститут матеріальної культури та філософська комісія з академіком Семковським на чолі».⁸¹

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що розгром школи М. Грушевського носив такі форми: 1. Організаційно-структурний; 2. Кадровий; 3. Видавничий. Як продовження, сюди долучається зміна тематики досліджень залишених установ, а також наступне поступове фізичне винищення звільнених з Академії учнів та співробітників Михайла Сергійовича.

Погром і нищення пройшли кілька етапів.

I. 1926-1928 рр. — можна назвати підготовчим періодом до розгрому. Він характеризується прагненням більшовицьких вождів підірвати авторитет М. Грушевського шляхом цькування його імені в пресі і на

⁷⁹ Там само, No. 1864.

⁸⁰ ЦНБ ВР, ф. X, No. 1864, стор. 36. А також No. 7109, а.а. 1-5.

⁸¹ Дніпропетровський історичний музей. Відділ фондів, ф. 10, No. КН-82958/Арх.-18854.

різних з'їздах, а також інтригами і грою на протиріччях в середовищі провідних українських істориків з метою утворення і поглиблення розколу в історичній науці.

II. 1929-30 рр. — організаційно-структурний злам.

III. 1931-32 рр. — ідеологічний погром.

IV. 1933-34 рр. — кадрове і фізичне винищення представників школи М. Грушевського (і його самого теж).

Звичайно, до певної міри така періодизація умовна, оскільки всі ці процеси з самого початку перепліталися, а часом ішли паралельно.

Ліквідацію школи академіка Грушевського здійснювали тодішні партійні начальники над Україною — Косіор, Скрипник, Любченко, Затонський та ін. чужими руками. Спочатку це були академіки (М. Яворський, Д. Багалій та М. Слабченко), потім історики-марксистки (Юринець, Камишан, Рубач, Ястребов) і нарешті залучили учнів і співробітників вченого (Л. Окиншевич, К. Копержинський). Щоб стерти історіографічний спадок М. Грушевського, фізичну розправу було вчинено над його учнями С. Глушком, С. Шамраєм, М. Ткаченком, О. Грушевським, К. Грушевською, Ф. Савченком, М. Жуковською, та ін.

Хоча школа М. Грушевського і була винищена, але її велика наукова спадщина не давала спокійно спати партійним історикам. Це добре видно на прикладі її погромника Михайла Рубача, якого не навчили навіть застосовані щодо нього репресії. До останніх своїх днів він жив «історичним фронтом» і спеціалізувався на поборенні концепцій Грушевського. Пишучи статті про академіка до радянських енциклопедій і супроводжуючи їх звичайною для партійних істориків лайкою, він послідовно, стурбовано підкреслює, що «концепція Грушевського і досі використовується за кордоном реакційними буржуазними істориками і українськими націоналістами — агентами міжнародного імперіалізму».⁸²

Сьогодні справу з М. Грушевським і його історіографічною спадщиною гідно продовжують В. Сарбей, Р. Симоненко, М. Котляр, Л. Мельник⁸³ та ін., які навіть тепер, коли їхня «найпередовіша в світі історична наука» повністю дискредитована, продовжують обстоювати старі, контужені марксизмом постулати своїх духовних попередників.

⁸² М. Рубач, «Михайло Грушевський», — *Радянська енциклопедія історії України*, Київ, Наукова думка, 1969, т. 1, стор. 484.

⁸³ В.Г. Сарбей, «Як нам ставитись до М. Грушевського?», *Радянська Україна*, 1988, 27 серпня, No. 197, стор. 2; Р.Г. Симоненко, «Правда історії — вірність історії», *Комуніст України*, No. 9, 1988; Л.Г. Мельник, *Торжество історичної правди*, Київ, Радянська школа, 1986; М. Котляр, *Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори*, Київ, 1974.